

BALÁZS MIHÁLY

*Unitárius szövegek a prédikációról**

Az utóbbi években, évtizedekben mintha valamelyest felgyorsult volna az unitárius prédikációk számbavétele és feltárása, amit a többek nagy érdeklődésére számot tartó Enyedi-beszédek régóta esedékes sajtó alá rendezése érzékeltethet leginkább.¹ A kéziratok anyag felkutatásának azonban még koránt sincs vége, a szerzői prédikációskötetek, valamint a több szerzőtől származó és gyakran több kéz által összeírt kolligátumok részletes kibontása – akár táblázatok formájában – továbbra is sürgető feladatnak látszik, amely digitalizáció híján még mindig csak szűrőpróbaszerűen egészülhet ki a fő kutatóhelyeken (kolozsvári Akadémiai Könyvtár, marosvásárhelyi Teleki Téka) egy-egy remélhetően kézirat predikációt is rejtő régi nyomtatvány felütésével. Önmagában ez azonban szinte semmit sem enyhít azon az immár sok évszázados hátrányon, amelyet az okozott, hogy az 1570-es évek elejétől a 18. század végéig az unitáriusok csak nagyon kivételes esetekben, s nem kicsiny ügyeskedések árán nyomtathatták ki teológiai műveiket, így prédikációikat is. Ezt a hátrányt csak úgy lehet ledolgoznunk, ha a más felekezetekben zajló munkálkodásokhoz csatlakozva s azok módszertani tanulságaiból is okulva hozzálátunk a feltárt prédikációk dogmatikatörténeti szempontból vagy a megformálás tekintetében legértékesebb darabjainak a közzétételéhez, enélkül ugyanis nemcsak hogy lehetetlen bekapcsolni forrásainkat az irodalomtudomány vérkeringésébe, de a részeredmények² ellenére még csak az ellenőrizhetőség jogos

* A tanulmány első változata a Gellérd Imre-émlékkötetben jelent meg: BALÁZS Mihály, „Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán”, in *A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, 39–58 (Kolozsvár: Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007).

¹ ENYEDI György, *Prédikációi*, kiad., bev., jegyz. LOVAS Borbála, 3 köt. (Budapest: MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018).

² GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002). TÚRI Tamás, „Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében”, *Keresztény Magvető* 117 (2011): 297–315. TÚRI Tamás, „Papi fejedelmek elmé

követelményének sem tudunk igazán megfelelni. Lemaradásunk abból látszik leginkább, hogy miközben az újonnan jelentkező kutatói generációk egyre több és frissebbnél frissebb szempontok alapján vizsgálják a prédikációirodalmat, az unitárius szövegek kutatói átfogó forrásfeltárás híján még azokat a széles körűen adatolandó rendszerszintű retorikai szabályokat sem vonták le az elmúlt húsz évben, amelyek alapján az unitárius beszédek megíródtak.³ Ez annak a fényében igencsak nyomasztó, hogy a hazai tudományosságban mindezt már a kilencvenes évek végén minden korábbinál jóval szakszerűbb és rendszeresebb vizsgálódás tárgyává tették. A húsz évvel ezelőtti eredményekre aztán újabb kutatók és kutatónemzedékek építettek,⁴ két egymást is jól kiegészítő monográfia viszont máig megkerülhetetlen maradt ebben a tárgykörben. Az egyik Bartók Istvánnak az irodalmi gondolkodás történetét feltáró sorozatban megjelent könyve,⁵ amely a prédikációírásról intézkedő hazai kézikönyvek alapos elemzését tartalmazza, a

jével bőltsekedvén»: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű & Szerző: fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna Könyvek 4, 113–129 (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011). RESTÁS Attila, „Inter idiotas et rusticanos»: Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben” *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203. RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: reciti, 2013). TÚRI Tamás, „A halál felekezethelettsége: Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkins: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8, 133–156 (Budapest: MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

³ DÉRI Eszter, szerk., *1800 előtti magyarországi prédikációk* (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014). A bibliográfia 2020-ig kiegészített, bővített és javított változata: DÉRI Eszter, LOVAS Borbála, szerk., *Magyarországi újkori prédikációk (16–18. század) szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti bibliográfiák 4 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022).

⁴ Ismét csak az imént hivatkozott bibliográfiára utalhatnánk, a legjelentősebb hatást azonban kétségkívül Maczák Ibolya gyakorolja jelenleg. Monográfiája: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szöveggalkotás 17–18. századi prédikációkban*, A források tükrében (h. n. [Szigetmonostor]: WZ Könyvek (Szépművés Bt.), [2010]).

⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998).

másik pedig Kecskeméti Gábor⁶ munkája, amely egy típus művelésének elméletéből és gyakorlatából kiindulva az egész műfaj fejlődéstörténetével kapcsolatban tett hallatlan fontos megállapításokat.⁷

A két szerzőt azonban nem csupán az elmélyült szakmai tudás kapcsolja össze, hanem az az előbbieket után nem meglepő, ugyanakkor roppant tanulságos tény is, hogy lényegében egyikőjük sem szól az unitáriusokról. Ennek alapján arra is gondolhatunk, hogy az ilyen kérdések iránt bizonyára különlegesen tompa unitáriusok között valósult meg az, amire persze más felekezetekben is vannak jelek, hogy a lelkészek nem teoretikus munkákból tanulták meg, miképpen kell prédikációikat elkészíteniük, hanem társaik gyakorlatának megfigyeléséből.⁸ Bár ebben lehet igazság, itt mégis inkább arról van szó, hogy a jelzett kutatási programok szakemberei kétségtelenül védhető praktikus megfontolásból mindkét területen (halotti prédikációk és *ars praedicandi*-irodalom) programszerűen a nyomtatásban megjelent szövegekre alapoztak, ilyenekről pedig nem igazán beszélhetünk az unitáriusok esetében. Emlékeztetnék arra, hogy 1700-ig csak néhány nyomtatásban is közölt unitárius prédikációról tudunk, ám ezekből sem maradt ránk feltétlenül példány. Másfelől míg Bartók István újabb felfedezései eredményeképpen jó néhány Magyarországon, illetőleg Erdélyben kiadott vagy született református *ars praedicandi*t ismerünk, addig egyetlenegy ilyen unitárius kiadványról sem tudunk.⁹

⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998).

⁷ Az itt tárgyalt kérdéskör tágabb kontextusához persze fontosak az azóta megjelent dolgozataik is, amelyek közül az alábbiakban nem hivatkozunk a következőkre: BARTÓK István, „»Rhetoricati sumus«: Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban”, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 31, 198–211 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004). KECSKEMÉTI GÁBOR, „A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)”, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 31, 167–197 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004). KECSKEMÉTI GÁBOR, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–390.

⁸ Igen szuggesztív példátarat ad erről KECSKEMÉTI GÁBOR, „Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban”, in *A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1966. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, 3 köt. (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998), 2:743–748.

⁹ ABRAHAM SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* és GUILLELMUS BUCANUS, *Ecclesiastes seu de methodo concionandi tractatus duo* (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1650). RMNY 2354; MEDGYESI

Nem sokat gazdagodik a kép, ha ennél, a dolgozatunk fő témáját jelentő második problémánál maradvra kérdezünk rá, hogy vajon használták-e az unitáriusok a felsorolt református kezek által megszületett munkákat. Az említettek közül a Scultetus és Bucanus szövegeit önálló címlappal közlő váradí kiadványból nincs példány az unitárius kollégium anyagában. Igaz ugyan, hogy megvan egy olyan kolligátum, amely Scultetus egy másik és jóval terjedelmesebb kötete (*Idea concionum*) mellett tartalmazza az *In epistola ad Hebraeos concionum ideae* című művét is,¹⁰ a 17. század elején megjelent kötetekben nincs nyoma a korabeli használatnak, s úgy tűnik, hogy a 18. században került az unitárius egyház tulajdonába. Ugyanez mondható el Szilágyi Tönkö kiadványáról, amelyből ugyan számon tartunk két példányt,¹¹ ám a bejegyzések szerint ezek is csak a 18. században kerültek be a kollégium gyűjteményébe.

Valamelyest gyarapodnak ismereteink akkor, ha a 17. századra kihegyezett figyelmünket kiterjesztjük a Magyarországon és Erdélyben más közegben használatos külföldi *ars praedicandi*kra is. A legfigyelemreméltóbb e tekintetben kétségtelenül az, hogy Bartholomaeus Keckermann műveinek roppant izgalmas s bizonyos tekintetben felekezeti határokat átlépő jelenlétét tapasztalhatjuk. A kolozsvári akadémiai könyvtár anyagában egyfelől egy 1617-ben összeállított, gyönyörű bőrkötésben ránk maradt, F. Cz. superexlibris-szel ékeskedő kolligátumot találhatunk, amely Keckermann teológiája és *retorica ecclesiasticája* mellett tartalmazza még a *Pia ac devota preparatio ad sacram synaxim* című művét, továbbá Abraham Scultetus *Axiomata concionandi*ját.¹² Ez a könyv minden bizonnyal kizárólag református

Pál, *Doce-nos orare, quin et predicare* (Bártfa: [Klöss jun.], 1650). RMNY 2310; NÓGRÁDI Mátyás, *A prédikálásnak egyenesen folyó rendi és uta* (Debrecen: Fodorik, 1650). RMNY 2313 (elveszett, de bizonyos megállapításai a szerző későbbi művei alapján rekonstruálhatók); Heinrich BISTERFELD, *Scripturae sacrae divina eminentia et efficientia... Accedit eiusdem auctoris ars concionandi* (Leiden: Ludovicus à Vuyren, 1654). RMNY 2527 (külföldön jelent meg, de szerzője Gyulafehérváron adta elő tanítványainak); MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen: Karancsi György, 1666). RMNY 3275; SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi* (Debrecen: Töltesi István, 1684). RMK II 1536.

¹⁰ Jelzete: U 68489, 68490.

¹¹ SIPOS Gábor, szerk., bev., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, összeáll. KOVÁCS Mária et al., Sapiencia Könyvek, 28: Társadalomtudomány (Kolozsvár: Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004). Unitárius anyag: 629. 630. Martonfalvi vagy Nógrádi művét nem lelhetjük fel az unitáriusoknál. Későbbi mondandónk szempontjából viszont nem érdektelen az utóbbi *Idvösség kapuja* című munkájának az a példánya, amely az unitárius Dalnoki Istváné volt. Jelzete: B.M.V. U 221. A Siposéknál (U 436) olvasható bejegyzések kiegészítendőek azzal, hogy kifejezetten a szerzőnek adresszáva mondja Dalnoki, hogy jobb lett volna, ha nem hízeleg: „Utinam practice huius memor fuisses”.

¹² Jelzete: R 83113–83116.

kezekben fordult meg, s szinte ugyanez mondható el arról a hasonló kötésben díszelgő és 1620-ból B. P. B. superexlibriszel ellátott kötetről, amelyben Keckermann két retorikáját, a világit és az egyházit is olvashatjuk.¹³ Nem ilyen egyenmű a sorsa egy másik, széljegyzetekkel bővebben ellátott kötetnek.¹⁴ Ez egyfelől tartalmazza Keckermann egyházi retorikáját (*Rhetoricae ecclesiasticae, sive artis formandi et habendi conciones sacras*, Hanoviae, 1600.), továbbá egy roppant érdekes összeállítást a gótokról (Jornandes, *De Getarum et Gothorum origine*; Isidorus, *Chronicon Gothorum*; Jornandes, *De regnorum et temporum successione, De literis et lingua Getarum, sive Gothorum*). Ez utóbbival most nem foglalkozunk, s teljességgel figyelmen kívül hagyjuk azokat a kötet végén olvasható, őstörténeti érdekeltségű margináliákat is, amelyek föltétlen érdemesek lennének a szakértők figyelmére. Most csak az első részre s a megjegyzéseiket ehhez fűző korai tulajdonosokra figyelhetünk. A legelső minden bizonnyal a kötetet összekötető s a mára már nagyon megkopott bőrkötésbe egy évszámot (1602) és egy superexlibrist is bevésőt P. E. S., akit azért nem nehéz azonosítanunk, mert a címlapon a *Petrus Érsek Somos Uyf.* bejegyzés olvasható. Ez alapján semmi kétségünk nem lehet arról, hogy az első tulajdonos és összeállító az a Somosújfalvi Érsek Péter volt, aki gyászbeszédeket írt és szerkesztett össze Ecsedi Báthory István halálára s aki 1604-től két esztendőn át a debreceni református kollégium rektora volt.¹⁵

A református intézményrendszer és spiritualitás centrumában élő emberről van tehát szó, ezért sem jelentéktelen, hogy jó néhány helyen, sajnos meglehetősen gyors kézzel odavetett s ráadásul a latint a magyarral egy-egy mondaton belül is váltogató s így nehezen olvasható megjegyzéseket fűzött Keckermann szövegéhez. Az alábbiakban csak a legszükségesebb kommentárral közlöm ezekből azokat, amelyeket ki tudtam betűzni. Ahol elegendőnek látszik, csak az oldalszámot adom meg, másutt kurzívval közlöm azt a mondatot is, amire a marginália vonatkozik vagy zárójelben utalok az összefüggésre.

25. *Rhetorica ecclesiastica est ars persuadendi ecclesiae Christi res ad salutem necessarias.* Mellette: *Adde Zepperum de arte concionandi. Pauci ad artificium etiam mediocre pertinent. Qui sibi valde placent, illi ipsi quoque fere contra omnia haec praecepta praedicant.* (Wilhelm Zepper *De politia ecclesiastica* című művéről van szó, amelyet Szenci Molnár Albert is többször felhasznált.)

¹³ Jelzete: R 80905.

¹⁴ Jelzete: U 63817.

¹⁵ Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 551.

32. Qui ex charta concionantur, insolentiores et impudentiores sunt iis, qui ex memoria, ne videantur ex charta babutizare(sic!). Saepe dicunt Tanuld megh et ipsi sine charta gris(?) loqui non possunt.

60. Sed dicamus salvo honore vel pace, illorum, qui tales non sunt, haec dico. Nem minden személt egyarant valo kemenseggel kel feddeni, giermeket, ifiat lagian es sziliden, öregeket kemeniebben.

66. Egy püspök az passiot huzon ket reszre osztotta vala. Versiculum de circumcissione Christi apud Lucam het reszre.

Porro in concionibus dicere 1. videamus summam 2. partes 3. doctrinam vitiosum est. Non dic te velle facere, sed fac.

104. *De applicatione.* Mellette: Quidam doctrinarum observationem vocant.

106. *Scopus ipsius textus nunquam ingreditur applicationem ... sed ad is tantum, quod ei inest implicite, atque adeo per bonam conscientiam elici potest.* Mellette: Az mi doctrina az textusban, ne dicas, ebböl ez az tanusagh ugyan azont viralvan (?), hanem avagy hol abban, avagy mas dolgot elicial belöle. Eggyel penigh semper sis contentus.

108. *Errores et haereses antiquae et absoletae pro concione non repetantur, aut moveantur, hoc enim est camerinam movere.* Mellette: Quam multi contra hoc peccant!

111. Exordium prima pars concionis

116. Fel concio ne legyen az peroracio.

119. *Applicatio vt plurimum sit intertexta amplificationi.* Mellette: Hoc opus, hic labor. Nem meg mondani: lássuk az tanulsagokat. Artis est dissimulare artem.

120. Vult, significare, dicere in concionibus, videamus doctrinas vitiosum, et ignorantiae signum. Is enim transitionum formulas non habet in promptu. Dicere etim első, s masodik, harmadik, vitiosum est.

124. Oczmany szokkal nem jo elni az concioba. Tövel högyre se allyon öszve az szo.

148. *Togae iactatio per extensa brachia plane est histrionica.* Mellette: Hanni-az kalafintat in concionando nem illik.¹⁶

166. ... *ad concionandum accessuri magnam sibi farraginem postillarum concionum conquirunt, atque ex his aliquam de verbo ad verbum memoriae mandant, post psitacorum instar, recitant.* Mellette: O heu multi sumus tales in hoc aevo.

¹⁶ Lásd az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* címszavát: „Béldiné valóban hányja-veti a kalafintát”, azaz színészkedik. SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 14 köt. (Bukarest–Budapest: Kriterion Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1975–2014), 6:25.

Egyelőre ne foglalkozunk e könyv jóval későbbi, 18. századi unitárius olvasójának margináliáival, hanem időben közelebb maradvá említsük meg Keckermann e könyve unitárius recepciójának egy alapos tanulmányozásra érdemes további mozzanatát. Már Lakó Elemér katalógusának forgatói is felfigyelhettek arra, hogy szerepel benne egy Köpeczi Nagy György által 1653-ban készült kézirat másolat.¹⁷

Kissé közelebb lépve ehhez a mostaninál behatóbb tanulmányozásra érdemes szöveghez megállapítható, hogy az akkor Killyénben, később pedig majd Nagyajtán szolgáló lelkész nem egyszerűen lemásolta a nyomtatványt, hanem alaposan használatba is vette. Átírta a címlapot annak megfelelően, hogy nála nem három, hanem csak két értekezés csatlakozik a főszöveghez, a címlap hátoldalára saját mottókat illesztett s elhagyta az eredetiből az ajánlást és az olvasóhoz intézett rövidebb ajánló sorokat is. Így Keckermann paratextus-állományából csak a mű szerkezetét tükröző táblázat maradt meg. Mint már említettem, egy tétellel meg is rövidítette az eredeti szövegegyüttest: a *De ratione tractandarum questionum populariter. Dialogus* című mű lemásolása elmarad. Bizonyos személyességet kölcsönöz másolatának, hogy a kötet végén egy bizonyára sokszor felhasznált imamintát találunk, amelyet a szöszékre fellépő lelkésznek tanácsos elmondania. Ezt talán célszerű idéznünk is:

„Formula precandi qua concionator uti potest cathedram conscendens – Da mihi intellectum verbi tui Domine, pone verba tua in ore meo, meam vocem et actionem moderare et adde in auditorum salutem. Da soli nomini tuo gloriam. Amen. Isten kegyelme legyen mindnyájon veletek. Amen. Anno Domini 1653.”

Nem hagyta változatlanul azonban az átvett három részt sem, hanem több helyen alaposan belenyúlt a szövegbe. Ezeknek a változtatásoknak a sok szempontú körbejárására itt nincs lehetőség, s ráadásul még előttünk áll annak megállapítása is, hogy Keckermann művének sok kiadása közül melyikből dolgozott, egyelőre csupán azt sikerült megállapítani, hogy a későbbiek valamelyikéből, olyanból tehát, amelyben egy általa gyakran idézett sziléziai prédikátor, Buchholz átvett szövegrészletei már nem csupán németül, hanem latinul is szerepelnek, Köpeczi ugyanis németül egy betűt sem ír le s a késői kiadásokkal egyező latin szövegváltozatokban adja ezeket az idézeteket. Az előttünk álló vizsgálatok tehát bizonyosan sok izgalmas dolgot felszínre hozhatnak még az átdolgozás motivációjáról,

¹⁷ Leírása: LAKÓ, Elemér, ed., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár*, 2 köt. (Szeged: k. n., 1977), 1:N° 12 (= Ms. U. 12).

ám az máris megállapítható, hogy a bonyolultabb elméleti problémáktól és a görögig visszavezetett terminológiai finomságoktól programszerűen eltekintő, a példatárat is jelentékeny módon megkurtító, nagyon gyakorlatias átdolgozás született, amely ily módon talán a lelkészársak igényeihez is alkalmazkodva foglalta össze a legalapvetőbb ismereteket.

Ezen a háttéren lesz roppant fontos és érdekes, hogy szinte ezzel egy időben az eddig oly hallgatag unitáriusok egy másik műben is megnyilatkoznak a prédikációképzés mikéntjéről. Már Lakó Elemér katalógusának Gellérd Judit és George Williams támogatásával végzett átdolgozása és kiegészítése során beírtam magamnak egy külön füzetbe, hogy a 262-es tételt alaposan tanulmányozni kell. Azóta részletes leírás készült róla,¹⁸ egy Keserű Gizellával közösen írott tanulmányban pedig közöltük a szöveg utolsó (félíg kitépelt) lapjára beírt verstördéket is.¹⁹ A kódexnek azonban fontos prédikációelméleti szempontú hozadéka is van, s ennek felvillantásához idéznünk kell egy nagyobb egységet az említett leírásból:

„[8] Új számozás 248: A kéz ugyanaz marad. A lap közepén a felirat: *Concio secunda*. Új sorozat látszik kezdődni. A prédikációk hosszabbak, mint az eddigiek. Az első hosszú prédikáció végén (262–263) a kötetben először *usus* margináliával feltüntetett egység szerepel.

[9] Új számozás 263–281: *Exordia quorundam locorum per Cla. M. Dalnoki habita in urbe Claudiaca*.

[10] Új számozás 281–301: *Concio*. ex 1.cap. Jacob. v. 2. 3. 4. 5.

Inc: Atyámfiainak nagy öröm gyanánt vegyétek, valamennyiszer sok külömb külömb féle kísértetekben estek; tudván azt, hogy a tük hitetek megpróbálása szerez békességes türeést ... *Exordium desumptum a necessitate adhortationis apostolicae*. A 293-tól *usus* című egység.

293: *Secunda pars sequitur et potest fieri pro altera concione*

301: Annak az egyedül való Istennek az mi édes Atyánknak adassék az üdvesség az dücsőség es minden tisztesség az ő szent fia által, az Úr Jézus Krisztus által mind örökkön örökké. Ámen. *Finis Anno 1651 Petrus Czokfalui*

[11] Új számozás 301. a lap közepén – 313: prédikációk, rövidebbek. Egy újabb kéz, amely hasonlít az elsőhöz.

¹⁸ BALÁZS Mihály, „A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe”, in *Isten és ember szolgálataiban: Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ Árpád, 197–215 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007).

¹⁹ BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Két ismeretlen régi magyar vers”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 29 (2006): 5–23.

[12] 313–317: Talán az első kéz folytatódik. Cím: *Formula in administratione coenae dominicae*.

[13] 318–321: *Tractatus de baptismo*.

[14] 322–324: *Alius tractatus de baptismo*.

[15] 324–328: *De matrimonio*. Azonos az első egységben szereplővel.

[16] 329–334: *De baptismo*. C. D. J: N: D.

[17] 335–366: Talán azonos kéz az előzőekkel. *Concio ex Matt. 28. v. 19. Docete omnes gentes*. Latin nyelvű. A megelőző prédikációkkal szinte azonos gondolatmenetben és felfogásban beszél a keresztségről.

[18] 367–410: *Conciones fundamentales* cím alatt előbb sorrendben három, majd 389-től *De fide* cím alatt egy újabb. A Thesz 3,5-öt magyarázó két prédikáció láthatóan érintkezik a 248-cal kezdődő magyarral [8. egység], de nem azonos vele, hanem annak változata, talán alapja. Ezt követi a 2Róm 8,14-et magyarázó prédikáció. A végén őrszó: Matth. 28.”.

Azért idéztük ezt a több művet felölelő sorozatot a leírásból, hogy érzékeltessük: a kódex középső részét olyan szövegek alkotják, amelyek a Dalnoki Nagy család tagjai tollán keletkeztek, s amelyeket az 1650-es évek elején másoltak össze. Ezekkel az eszmetörténeti szempontból is fontos szövegekkel azonban most nem foglalkozhatunk, csupán jelezzük, hogy a 16. egységben szereplő rövidítés feloldása minden bizonnyal Clarissimus Dominus Johannes Nagy Dalnoki s az ő traktátusain kívül valószínűleg bátyja, Dalnoki Nagy Mihály prédikációit tartjuk a kezünkben, illetőleg a mostani szempontunkból elsődleges fontosságú 9. egység nem is teljes prédikációkból, hanem prédikáció-bevezetésekből áll.²⁰

Ez az összeállítás tehát – metaszöveg lévén – az unitáriusok újabb prédikációelméleti megszólalásának tekinthető, s különösen izgalmassá teszi az a szakemberek által jól ismert körülmény, hogy a címében is szereplő *exordiumok* dolga éppen lemásolása idején vált a hazai homiletikai irodalom egyik fontos vitaté-

²⁰ Életrajzi adataikra lásd: GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, 2 köt. (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935), 2:399, 2:520; SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, *Fontes Rerum Scholasticarum* 4 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1992), 117, 188. N^o 1211, 1942. Nem mindennapi kultúrájuk legutóbbi méltatása: KESERŰ Bálint, „Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)”, in *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, edited by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, „Studia Humanitatis”: Publications of the Centre for Renaissance Research 11, 107–124 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 123. Az unitárius kollégium katalógusát feldolgozó munkacsoportunk már korábban felhívta a szakemberek figyelmét Dalnoki Lőrinc azon kéziratára (Ms. U. 695), amely Molnár Gergely verstanai értekezését a poétika-osztály számára szánt kiegészítésekkel látta el.

májává. Amint a fentebb idézett modern feldolgozások bemutatják, a puritánus eszmék alkalmazása jegyében 1650-ben zászlót bontó elméleti irodalom mindkét képviselője hadat üzen annak a hagyományos felfogásnak, amelyet Abraham Scultetus vagy Bartholomaeus Keckermann is képviselt, s amely fontos szerepet tulajdonított a fő téma tárgyalásához utat nyitó *exordium*nak. Medgyesi Pál értekezése szerint a világi szónoklattól eltérően a prédikációban erre nincs szükség, mert az elhangzandók figyelmes hallgatására már a megelőző könyörgés felkészítette őket. Még határozottabban marasztalja el a pápisták által kedvelt pompás előljáró beszédet az a Nógrádi Mátyás, aki az *Idvösségnek kapuja* című művében bizonyára az elveszett traktátusa gondolatait is rekapitulálva a következő érveket sorakoztatja fel a díszes *exordium*ok ellenében:

„1. Mert más az óratornak állapotja, más a prédikátornak. Az órator ritkán orál, és kívántatik, hogy az hallgatóknak jó akaratjokat kívánja, de a miniszternek vagyon már hitele az hallgatók előtt. Ergo nem kívántatik.

2. Mert az óratoroknál is az exordium non est pars essentialis orationis, azért nem szükséges hosszú előljáró beszédet a pogányok scholájából előhozni.

3. Elég, ha a tanító a leckének alkalmatosságán kezdi el a textust és annak célját megmutogatja.

4. Itt Dávid nem csinál előljáró pompás exordiumot, hanem az alkalmatosságon kezdi el a zsoltárt, micsoda indította legyen Dávidot e zsoltárnak írására. A Betsabe asszonnyal való gonoszság, az Isten haragjának érzése és a Náthán prófétának ellene való mennydörgő legációja.”²¹

Bartók István azt is kimutatta, hogy Nógráditól eltérően Medgyesi mégiscsak tárgyalja a *Doce nos orare*ban az *exordium*ot s nem mond le róluk teljesen saját prédikációiban sem,²² ám az teljesen nyilvánvaló, hogy egy új eszmény nyitányának tekinthetők gondolatai. Olyan eszmény nyitányának, amelyben nincs helye a klasszikus világi szónoklat hagyományát megidéző világias *exordium*oknak, amelyek – mint Geleji Katona István ezt nagyon jól érzékelté – az ő szemükben melegágyai voltak a régi históriákból, esetleg pogány költők verseiből is származó

²¹ NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*... (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel Mihály, 1672), 16. Idézi BARTÓK István, „Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 212–219, 215–216; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 215–216. Modern átírásban adom.

²² BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 205.

kitalált történeteknek, fabuláknak, vagy éppen bölcs mondásoknak és szentenciáknak, mindannak, amit ők „ganéj”-nak neveztek.²³ Tartósnak bizonyuló mozzanatok érhetőek itt tehát tetten, mert igaz ugyan, hogy a későbbi homiletikaszerzők, Martonfalvi György és Szilágyi Tönkö Márton a prédikáció szükséges részeként mutatják be az *exordiumot*, ám az a 9 pont, amelyben Szilágyi megragadni vélte a bevezetés feladatait, már egészen nyilvánvalóan összhangban van a puritánus eszményekkel: egyetlen megengedő gesztus sincs ezekben a Szentíráson kívüli világ irányában, s lényegében arról intézkednek, hogy miképpen illessze a prédikátor mondandóját az alaptextussal rokon bibliai helyekhez, illetőleg az előzőekben elhangzott prédikációkhoz. Ezek között a keretek között szemlélve a Dalnoki Nagy Mihály által Kolozsvárott elmondott prédikációk alapján készült, esetleg önmaga által összeírt összeállítást kifejezetten tradicionálisnak tekinthetjük. Tradicionálissá s bizonyos értelemben alkalmivá is teszi a 12 egységből álló gyűjteményt az egyes részek nagyon eltérő terjedelme is. Hogy csupán a két végletet említsem, találunk itt húszsorosat (ilyen az Ef 2,18. magyarázatának felütését tartalmazó), de olyat is (az Ef 3,20–21-et magyarázót), amelynek utolsó szava (Expli.) ugyan nyilvánvalóan további magyarázatra biztatja a használót, valójában csaknem egy teljes prédikációnak tekinthető. Nyilvánvalóan az ilyen esetekben járunk a legközelebb ahhoz, amit a korban ideáknak vagy ideális prédikációknak neveztek, amely lehetett csupán szerkezeti vázlat vagy nem befejezett, további kiegészítésekre váró félig kész szöveg.²⁴

A terjedelmihez tematikai s bizonyos értelemben műfaji sokszínűség is társul. Nem tudnám eldönteni, hogy az *ars orandi* és *ars praedicandi* műfaját gyakran összekapcsoló művek imitációjának tekinthető-e, de tény, hogy az összeállítás első, a 6. zsolttárhoz tapadó szövege (Domine in furore tuo ne arguas me) valójában az előbbihez sorolandó. Előbb kijelenti, hogy „noha az kevély felfuvalkodott emberek előtt és az testi bátrók és ostobák előtt az Istenhez és Istennek előtte való könyörgésnek kevés böcsületi vagyon, de bizonyára nincsen ez nyavalyás életben lévő, zarándokságot járó [embernek] semmi annál szükségesebb és hasznosb jova, kincse, gazdagsága ez életben”, majd az imádság négy hasznának felsorolása következik, hogy végül egy buzdítás zárja le a szöveget:

²³ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 70–106. Lásd még: TARNÓC Márton, „A késő reneszánsz retorikus próza történetéből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 548–557; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1978), 67–95.

²⁴ Lásd KECSKEMÉTI, „Teológia és retorika...”, 747–748 példáit.

„Azokáért méltó, hogy az Isten lelkét is kérjük, az ki mi bennünk jól gerjessze az imádságnak buzgóságát, méltó az is, hogy az régi szenteknek imádságokat formául, például vegyünk, kik az Istennek szent lelkétől indíttatván az ő ügyökben foganasoson imádkoznak. Ugyanis az végre íratta meg az Isten azokat, sőt az végre az Úr Krisztus is ugyan formát <is> és módot adott az közönséges imádkozásra. Mivel hogy penig az Szent Dávid sok szép imádságoknak formáját hagyta minekünk, és azok között ez 6 zsoltár, kiket méltó hogy az ő imádságát előnkbe vévén megtanoljunk, hogy holott majd azon <k> ügyben vagyunk, melyben volt az Dávid, mikor ezeket énekelte, mű is ugyan azon formán imádkozunk az mi Urunk meg haragutt Istenünknek előtte, és ő könyörületeségét kérjük az mi ügyünkben. Így imádkozik azért az Sz. Dávid Domine in etc.” (263).²⁵

Ezt követően aztán a prédikációkról intézkedő szövegek következnek, ám ezek is elég nagy tarkaságot mutatnak. A sorrendben második (Luc. 9. Et factum est euntibus illis) és nyolcadik (Petr. 1. Sobri estote, vigilate) kifejezetten a florilégiумokhoz közelít azáltal, hogy a hasonlatok használatára vonatkozó útmutatásokat közöl. Az előbbi esetben egy nyelvileg is roppant gazdag felsorolást kapunk arról, hogy „az Úr Jézus Krisztusnak ez világra prédikálásra való kijövetelinek hasznos és méltóságos volta” milyen hasonlatokkal világosítható meg, míg az utóbbiban azt mutatja be, hogy miképpen építhető ki a szőlőtőre vonatkozó hasonlat egy részletes allegóriává, hogy aztán a jó cselekedetek apoteózisává válják a gondolatmenet:

„És ez az oka, hogy az Isten eleitől fogva főképpen meg nem szűnt az embereket az bűnöknek cselekedetétől elvinni és az jóságos cselekedeteknek követésére hozni, intvén gerjeszteni, és ugyan nevezet szerint az részegségtől elidegeníteni és az jóságosra indítani. Ebben munkálkodott az mi üdvességünköt valóban kívánó és megváltó Urunk is, midőn sok helyen int az vigyázásra, józanságra és tiszta életre. Ezen cselekedtek az örök életnek fősfári is, az apostolok, és az többi között az jelen való ígékben az Szent Péter is, az ki mint tanúbizonyyságot teszen felőle, nem musttal, hanem szent lélekkel tölt vala be, és ezért is bátran hirdette mindjárt az Istennek világ fundamentumának felvetésének előtte elvezgett akaratját, bölcs tanácsát

²⁵ Az idézeteket az alábbiakban mai helyesírásra átirrt formában adom.

embereknek idvezítésében. Erre azért most is itt int minket, azon tisztí szerint, annak okáért lássuk meg rend szerint.” (276).

Vannak esetek, amikor háttérbe is szorul a szöveg minta jellege, nincsenek a kibővítésre vagy az alkalmazásra vonatkozó utasítások sem, hanem egy nagy prédikációs részlet szinte kötetbe kínálkozóan bomlik ki előttünk. Ennek egyik nyelvi leg sikerültebb részletében (Rom. 8. *Si spiritus eius qui suscitavit*) a bűnbe esett ember belső monológját olvashatjuk a következőképpen:

„Ha meggondolta csak mennyére tudott is felőle gondolkodni, mi nemű boldogságból esett ki, és fosztatott meg, forgatta elméjében az üdőt és az halhatatlanságot, és békességet es egésséget, az erősséget, eszességet, és boldogságot, és bátorságot, az tisztességet, az anygali társaságot, az paradicsomnak gyönyörűségét, mert ez jókban mind és ezeknél többekben helyeztetett volt az első ember. Ezekről elmélkedvén nem szomorkodhatott e valóban, hogy mind ezekről megfosztatott, főképpen értvén és érezvén az nyavalyás állapotot, melybe esett az ember a bűn miatt, az életből halálba, az halál birtokába, az békességből háboruságba, az egésségből sok betegségek örvényébe, az erősségből erőtlenségbe, az bölcsességből tudatlanságba, az bátorságos állapotból félelmes nyughatatlanságba, az tisztességből gyalázatba, az anygali társaságból az utálatos ördög birtokába, az paradicsomból az megátkozot földbe, és annak verétékkel való mívelésére.” (279).

Az esetek többségében azonban a szövegrészlet folytatására, kiegészítésére (*Hic exemplis sacrarum litterarum illustrentur, Haec testimoniis scripturae probabis*), részletesebb s a körülményekre tekintettel lévő magyarázatára (*Expli., Expl. a circumstantiis seculi et auditorum*) vagy alkalmazására (*Applica*) vonatkozó utasítások zárják be a közölt szövegrészletet vagy szövegrészleteket, mert van arra is példa, hogy egy textushoz *Aliud exordium eiusdem thematis* vagy *Aliter exordiri sic licet* felvezetés mellett két bevezetésváltozatot is közöl.

Nem merném ezeket különböző típusokba rendelni, az azonban bizonyos, hogy az összeállítás szerint Dalnoki Mihály szerette az emberi természetre vonatkozó elmélkedéssel indítani a prédikációkat s ezek kiindulópontjául a legtermészetesebb módon választott egy-egy antik szerzőtől származó idézetet. Juvenalis, Ovidius, Tacitus vagy Seneca egyaránt szerepelnek a megidézettek között, ám most csak egyetlen és olyan példát idézek, amely rávilágít a szöveghagyományo-

zódás rétegzettségére is. Az összeállítás 6. darabja az Ef. 3,13-at (Quapropter peto ne deficiatis) magyarázza s a következőképpen kezdődik:

„Igaz s valóban helyes amaz mondás, Non minor est virtus, quam quaerere, parta tueri. Akármelyik értelemben vegyed, akár így ércsd, hogy nem küesbb munka és szorgalmatosság kívántatik az kérésben és szerzésben, mint annak megtartásában, akár penig így ércsd, hogy nem alább való dicsíret valamit megszerezni, mint azont jól es eszesen megtartani: mindenik értelemben ez mondás igaz.”

Megállapítható, hogy Ovidius *Ars amatoriájából* való az idézet,²⁶ ám az korántsem biztos, hogy Dalnoki közvetlenül onnan is merítette. Megfontolandó ugyanis, hogy ugyanez áll Enyedi György egy egészen más témát taglaló, a Deut. 16,18-at magyarázó prédikációjának az élén, amely egyébként az egykori unitárius püspök gyűjteményében az első Triacas első darabja volt. Gondolhatunk tehát arra is, hogy innen merített Dalnoki.²⁷ Most azonban nem erre szeretnék figyelmeztetni, hanem sokkal inkább arra, hogy a jelek szerint létezett egy továbbhagyományozódó unitárius szövegtár az exordiumok megfogalmazásában, s hogy ez a 17. század derekától egészen a 16. század végéig, Enyedi Györgyig vezethető vissza. Ez összhangba hozható azokkal a nagyon töredékes adatokkal, amelyek az unitáriusok prédikációs gyakorlatáról ránk maradtak. Közismert, hogy a legkorábbi időszakból csak a Dávid Ferenc-kötetet ismerjük,²⁸ amely már címében is hirdeti, hogy első része egy nagyobbra tervezett vállalkozásnak, ám ez egészen nyilvánvalóan nem valósult meg, s a püspök 1571 után már bizonyosan nem jelentethette meg prédikációit. Bár e kötet egészen pontos retorikai leírása még várat magára, annyit kockázat nélkül állíthatunk róla, hogy a körülmények-

²⁶ Bede Anna fordításában (*Ars amatoria*, II,13.): „Virtus a megkeresés, de a megtartás sem kicsinyég”.

²⁷ Szövege közölve: ENYEDI György, *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, a latin szövegeket ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Téka (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997. Újabbán: ENYEDI, *Prédikációi*, 1:35–42. Mivel Enyedi prédikációi széles körben elterjedtek voltak, ezt konkrét bizonyító adat híján is feltételezheténk. Rendelkezünk azonban ilyenrel is, hiszen a prédikációkat író Enyedi számára mintaként szolgáló nyomtatvány, a *Postilla Antonii Corvini in epistolas et evangelia...* című egykor éppen Enyedi tulajdonában lévő példányának előzéklapján a testvér Dalnoki Lőrinc tollából a következő bejegyzést olvashatjuk: „Tertiam Triacadem dedi Andree Debrecino”. Lásd: *György Enyedi*, von János KÁLDOS unter Mitwirkung von Mihály BALÁZS, Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, édité par André SÉGIUENNY, XV, Ungarländische Antitrinitarier II (Baden-Baden: Éditions Valentin Koerner, 1993), 151.

²⁸ Leírása: RMNY 269.

hez és az elképzelt hallgatóság szellemi horizontjához való alkalmazkodás ugyan kimutatható még a nyomtatásban megjelent szövegben is, ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a minden áron tanítani akaró prédikációnak valamely nagyon egyéni változatát sikerült volna megteremtenie. Ez tükröződik a szentbeszédek felépítésében is, hiszen a szövegek ugyan közel sem egyforma terjedelműek, de felépítésük azonos. Előbb a textust olvashatjuk, majd *Somma* címen minden esetben egy olyan tömör, néhány soros összefoglalás következik, amelyet bizvást a skolasztikus prédikációk *prothemája* örökösének tekinthetünk, hogy aztán a prédikációk gerinceként többnyire három különböző terjedelmű *Tanulság* következék. Bár nincs elkülönítve a *Somma* és a *Tanulság*, lényegében ezt a textust azonnal magyarázni kezdő szerkezetet figyelhetjük meg Hunyadi Demeter két ránk maradt prédikációjában is.²⁹

Úgy tűnik tehát, hogy az *exordium* az unitáriusok között is csak ezt követően a késő reneszánsz időszakában honosodott meg a prédikációs gyakorlatban, s e tekintetben talán még a különböző protestáns felekezetek közötti párhuzamosságról is beszélhetünk. Az unitáriusok egyre nehezebbé és ezzel sajátosabbá is való helyzete azonban nem engedi meg, hogy a reformátusokkal analóg fejlődési tendenciákról beszéljünk náluk, amint elhibázott lenne az is, ha további párhuzamosságot keresnénk Geleji Katona és a Dalnokiak tevékenysége között pusztán azon az alapon, hogy a hagyományosabb prédikációtípus művelői voltak. A jóval gyérebb forráshelyzetben ugyanis nagyon nehéz felfejteni egy-egy megnyilatkozás hátterét és korabeli jelentését. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a Dalnokiaknak és követőiknek nem kellett szembenéznük az *exordium*ok elleni frontális támadással, s így talán az unitáriusok puritánjainak hiányával is összefüggésbe hozható az ilyen bevezetések hosszú továbbélése. Egy pillanatra visszalépve a Somsfalvi Érsek Péter után valamikor az unitáriusokhoz került kötethez azt tapasztaljuk, hogy a nyilvánvalóan 18. századi, Szentábrahám Lombárd Mihályra³⁰ is hivatkozó szerző rendre az *exordium*ot védelmező gesztusokat tesz. Egyrészt kérdőjelet tesz oda, ahol Keckermann a túlságosan hosszúra sikeredett és a szerzeteseknél meghonosodott módon sok Biblián kívüli történetet felölelő

²⁹ Lelőhelyükről bő idézetekkel: POZSÁR Annamária, „Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez”, *Keresztény Magvető* 103 (1997): 178–195.

³⁰ Ezt az egyetlen részletet talán érdemes szó szerint idézni. A 39 oldalon Keckermann három szövegfajtaát különít el: *didacticus, practicus, mixtus*. Ehhez fűzi hozzá az unitárius a következő megjegyzést: „Mihi tamen videtur quod nullus esse potest textus, qui saltem per consequentias in corollariis praeticus non sit, sicuti Clarissimus Dominus Rector et Professor Theologiae Szentábrahameus singula Systematis Theologici capita praetice concludit dicens, Nostri itaque officii est.” (Szentábrahám szerint tehát minden szövegnek kell legyen valamilyen gyakorlati következménye.)

exordium hibáiról beszél, másrészt Keckermann rendszerét mintegy megbírálván az eredetit a kötetben átírva már az invenció részeit az *exordium* beiktatásával tagolja. Így az eredetiben szereplő felosztás (381) – Ceterum inventionis textualis partes sunt quinque: 1. Praecognitio textus. 2. Partitio et propositio 3. Explicatio verborum 4. Amplificatio 5. Applicatio – helyett nála áthúzásokkal és mellélírásokkal a következő alakul ki: 1. Exordium 2. Occasio 3. Partitio. 4. Exegesis 5. Doctrina. Úgy tűnik tehát, hogy az *exordium*okat a reformátusoknál jóval elnézőbben kezelték az unitáriusok, s talán ezzel is összefüggésbe lehet majd hozni, hogy több szerzőnél, de a leghatásosabban Fejérvári Sámuelnél, a legtermészetesebben alakul majd ki a 18. században a bevezetésnek az a típusa, amely ezt a szövegrészt a filozófiai elmélkedés irányába hajlítja el.

Unitarian Texts on the Sermon

In this study, I examine the works of *ars praedicandi* as used by the Unitarians. The paper focuses on the Unitarian use of the works of Bartholomaeus Keckermann, who attributed an important role to the exordium. The paper further registers an 18th-century Unitarian reader of Keckermann's rhetoric, found in a composite volume in the Library of the Cluj-Napoca Branch of the Romanian Academy. This work's earlier impact can also be studied in a Unitarian manuscript revision created as early as in 1653. There is another Unitarian work (Ms. U. 262) on sermon making from this period, a part of which contains examples of exordiums, that is, introductory parts of sermons. Based on all this, I argue that the exordiums were handled much more leniently by the Unitarians than by other reformed denominations, and that from the late Renaissance to the 18th century, Unitarians were practitioners of a rather traditional type of preaching.